

КАНОНІЧНЕ (ЦЕРКОВНЕ) ПРАВО

С. ШЕВЦОВ
*доктор філософських наук,
професор кафедри філософії
та методології пізнання
філософського факультету
(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова)*

Від автора. Стаття «Канонічне (церковне) право» написана для другого тому «Великої української юридичної енциклопедії», видання, що об'єднало значну кількість фахівців сучасної України у галузі філософії права. Здійснення проекту такого масштабу, безсумнівно, вимагало величезних зусиль як від колеги цього видання, так і від авторів, оскільки деякі галузі юридичної науки все ще залишаються дуже слабо розробленими і недостатньо осмисленими у вітчизняній філософсько-правовій думці. Останнє твердження стосується і сфери канонічного права, а саме його православної гілки. Ця стаття, звичайно, не може заповнити цю лауну, але автор ставив перед собою інше завдання: окреслити в загальних рисах історію розвитку канонічного права як феномена та визначити деякі основні терміни. Цілком зрозуміло, що розгляд історії певної правової традиції, що з часом розпалася на декілька відмінних одна від одної гілок-напрямів, не зовсім відповідало загальній спрямованості. Ця стаття стала основою і матеріалом для деяких інших статей Енциклопедії.

Різні гілки канонічного права справили величезний вплив на становлення і розвиток більшості з усіх існуючих на сьогодні у світі правових традицій. Справедливо це і стосовно України, але, на жаль, у нас все ще відсутні загальні дослідження як вітчизняної правової традиції, так і православного церковного права. Якщо західна християнська правова традиція досліджена досить ретельно – як католицька, так і протестантська – і нові праці у цій галузі з'являються майже кожного року, такого аж ніяк не можна сказати про православну церковно-правову традицію. Не вистачає навіть навчальних посібників, не кажучи вже про фундаментальні дослідження. Мені не вдалося знайти жодної серйозної праці, присвяченої православної правовій традиції, що була б створена вітчизняною юридичною наукою поза межами православної церкви. Унаслідок цього надзвичайно важливо привернути увагу дослідників до зазначеної сфери, що надто довго залишалася поза межами їхньої уваги. Автор статті як ніхто інший усвідомлює наявність у ній серйозних недоліків, але вважає, що дослідження з цієї сфери давно стали загальною потребою і їхня відсутність гальмує розвиток вітчизняної правової думки. Тут зроблено лише пробний крок. Стаття пропонує загальний обрис моделі та шляхів розвитку канонічного права, звичайно, вона тільки позначає найголовніші лінії і жодним чином не претендує на повноту та вичерпність проблеми. Питання впливу православно-церковного права на розвиток вітчизняної правової традиції все ще залишаються за межами розгляду і не могли бути представлені в цій праці.

КАНОНІЧНЕ (ЦЕРКОВНЕ) ПРАВО I – сукупність норм і правил, виданих церковною владою для регулювання внутрішнього життя християнської організації або церкви, суспільних відносин віруючих, взаємин церкви та держави
© С. Шевцов, 2016

ви, а також церкви з іншими церквами. У християнстві це внутрішнє церковне право регулює життя як православної, так католицької церков (латинської та східних католицьких), а також окремих національних церков у межах англіканської церкви.

На відміну від католицької та православної традицій, регулятивні норми переважної частини протестантських деномінацій із часів Реформації не розглядаються представниками відповідних церков як такі, що мають божий авторитет, і вважаються виключно людськими встановленнями, а тому не можуть бути названими канонічним правом. Існують окремі спроби протестантських теологів встановити зв'язок між вірою і правом (К. Барт, Е. Вольф, Г. Домбоіс), але загалом вони не змінили ставлення протестантської традиції до права.

Утім, характер правотворчої діяльності, легітимації права, інтерпретації та ухвалення правових рішень між традиційними церквами також значно різняться. В основу всіх цих відмінних церковно-правових систем від початку було закладено однакові канонічні норми, прийняті на перших церковних соборах.

Термін «канон» походить від грецького *kanon* (правило, норма) для позначення регулятивних норм церковного життя на відміну від грецького *nomos* (закон), котре означало норми, встановлені державною владою. Вживання терміна фіксується з IV ст.

Специфічна особливість норм канонічного права полягає у тому, що воно розглядається як юридичне розкриття Закону Божого (*lex divina*), даного в Одкровенні, через що норми канонічного права вважаються юридично обов'язковими для виконання всіма членами церкви. Згідно з християнським світоглядом норми канонічного права обов'язкові також і для тих, хто перебуває поза межами християнської громади та Церкви.

Попри те, що норми божого закону розглядаються як незмінні, однак їх юридичне розкриття за необхідності, залежно від обставин конкретного місця і часу, враховує вимоги богоодкровенного закону та норми природного права, і тому матеріальний зміст канонічного права може певним чином коригуватися та змінюватися.

Канонічне право як базис має певні принципи, серед яких можна виокремити такі групи: 1) *теологічні принципи*, які лежать в основі догматичного християнського вчення (Бог є творцем усього життя; дії Бога виправдані; Бог поводить себе справедливо до створеного Ним світу; Бог є милосердним тощо); 2) *загальні принципи*, котрі стосуються природи світу і на які спираються фундаментальні положення канонічного права (кожна людина наділена розумом та свободою волі; людська природа сплюндрована внаслідок гріхопадіння; Бог спокутує першогріховну провину людей; людина має можливість за допомогою Бога врятувати свою безсмертну душу тощо); 3) *церковні принципи*, які є основою церковного устрою (церква здійснює Божу волю у земному житті; церква має ієрархічну структуру; приналежність кожної людини до церковної спільноти є необхідною умовою для її спасіння; життя церковної громади регламентується певними правилами; церква зобов'язана захищати чистоту віри; у правових нормах має бути враховано церковні таїнства, особливість церковно-правового примусу та ін.); 4) *формальні принципи*, за якими здійснюється розвиток законодавства (незмінність догматів віри й основних правил церковного устрою; підтримання традиції, яку заповідали апостоли й Отці церкви; дбайливе ставлення

до існуючих церковних практик та звичаїв; переважна значущість теологічного принципу над суто юридичним тощо).

Канонічне право регламентує склад та устрій Церкви, органи її управління, місіонерську діяльність і загалом проповідування Слова Божого, порядок та зміст проведення таїнств (хрещення, миропомазання, євхаристія, покаєння, подружжя, елеопомазання, священство), види церковної влади (церковне управління, церковний суд тощо), церковну власність, взаємовідносини з державою, іншими церквами та нехристиянськими релігіями. При цьому зміст правових норм, характер кодифікації та форми регламентації у православній та католицькій церквах є відмінними.

Деякі каноністи в середині канонічного права відрізняють сферу божого права від сфери права, яке було сформульовано членами Церкви у процесі її становлення та розвитку. Єдиного критерію для такого розподілу не існує як серед православних, так і католицьких дослідників. Водночас переважна більшість каноністів погоджується із тим, що норми Божого права у своїй сукупності законодавчого кодексу не утворюють.

Крім того, іноді виділяють внутрішнє та зовнішнє канонічне право. Внутрішнє регулює життєдіяльність церкви на основі Святого Письма, зовнішнє визнає принципи взаємодії церковної спільноти з державою, іншими релігійними спільнотами та церквами.

Матеріальні джерела канонічного права у православ'ї та католицизмі мають загальну основу. Обидві церкви вважають першоджерелом канонічного права Божу волю Засновника церкви і поділяють погляд, згідно з яким ця воля залишається із ними «повсякденно аж до кінця віку» (Мф. 28:20). Другим матеріальним джерелом права вважається сама Церква – від рішень так званого «апостольського собору» 49-го року (Дії 15:1-34) до посилянь та відповідних впроваджених канонів вселенських і помісних соборів, а також канонів, котрі запропонували Отці церкви. Між формальними джерелами православної та католицької традиції існують суттєві розбіжності, чому сприяли різні шляхи їхнього історичного розвитку.

Давня церква. Християнська церква виникла з первісної християнської спільноти, якій було притаманне негативне ставлення до панівного римського права і складне, амбівалентне ставлення до права юдейського. Якщо юдейська традиція містила в собі виразну юридичну складову, то християнство поставило питання про її духовне тлумачення, через що одним із перших питань християнства стосовно канонів було таке: якою мірою слід дотримуватися «закоу» (під «законом» розумілися норми юдейської релігії)? Саме це питання стало предметом полеміки і причиною так званого першого «апостольського собору» (49-й або 51-й роки).

Процеси становлення норм церковного права у початковий період християнства залишаються малодослідженими через складність встановлення обставин їхнього виникнення у відокремлених первісних християнських громадах та їхнього конкретного змісту з причин вкрай обмеженої кількості джерел («Дідахе» кінець I – початок II ст., лист Варнави середина II ст., «Дидаскала» середина III ст. тощо). Первісні християнські громади, що тільки зароджувалися, мали очевидну потребу у нормативній регуляції свого життя, але ця регуляція

не могла відбуватися шляхом накладення на такі спільноти загально-абстрактних церковних законів.

Найімовірніше, літургійні практики, визнані на той час, поступово набирали сили і надавали легітимності тим початковим церковно-правовим нормам, які були переважно пов'язані з пошуками форм праведного життя вірних. Тексти свідчать, що легітимізація норм відбувалася через встановлення їхнього зв'язку з апостольським минулим, а також через введення колишніх прецедентних правових рішень у контекст моральної есхатології.

Визнання християнства Римською державою суттєво змінило і його ставлення до права. Вже перший Вселенський Собор у Нікеї (325 р.) запропонував, окрім «символу віри», двадцять канонів церковного права. На той час вже існували також деякі канони, сформульовані помісними соборами, а у подальшому чисельність канонів постійно зростала. Хоча канони конституювали церковне право, вони не були юридичними статутами або правовими регуляціями. Їхнє головне завдання полягало у застосуванні догматів Христа до повсякденного життя віруючого.

Приблизно у 380 р. в Антіохії виникла збірка канонічних норм «*Corpus canonicum*», яка складалася зі 193 канонів. Вона мала аріанський характер і не містила у собі нікейського символу віри і канонів Нікейського собору. Пізніше у Сирії виникла інша збірка канонів – «Правила святих Апостолів», або «Апостольські конституції» – і містила 85 канонів, авторство яких приписувалося безпосередньо учням Ісуса Христа. Цю збірку осудив Трульський собор (691 р. або 692 р.), але деякі її норми були визнані канонічними та увійшли до церковного права. Жодної із названих збірок до нас не дійшло, але «*Corpus canonicum*» став основою для складання наступних зводів церковних канонів.

До VI ст. збірки церковного права склалися переважно за приватною ініціативою і характер викладу в них був хронологічним. Перша спроба систематизованого викладу канонів з'явилася у VI ст. («Збірка 60-ти титулів»). Є версії, що вона виникла під впливом кодифікації Юстиніана («*Corpus iuris civilis*», 529–534 рр.). Ця збірка також до нас не дійшла, але новий порядок викладення канонів, який у ній був застосований, сформував нову традицію написання збірок канонічного права. Жодна з них довгий час не мала офіційного статусу, але канони, котрі в них викладалися, володіли своїм окремим статусом відповідно до їхнього походження.

Усупереч намаганням канонічного права поєднати норми церковного життя і літургійні практики окремих традицій, наприкінці VI ст. стала помітна різниця нормативної бази і характеру розуміння канонічного права між помісними традиціями різних регіонів Римської імперії. Важливим фактором, який суттєво впливав на розвиток канонічного права, було протистояння напрямів тлумачення у християнській догматиці, що вело до визнання деяких із них єретичними, відповідно, боротьби з ними. Канонічне право розглядалось як важливий інструмент такої боротьби, тому різниця між актуальними єретичними рухами на Сході та Заході сприяла розходженню норм канонічного права між Східною та Західною частинами імперії. Дві різних правових традиції у канонічному праві сформувалися задовго до формального розриву Східної та Західної християнських церков 1054 р.

Звичайна організація канонічного матеріалу на той час, коли Церква ще зберігала єдність, включала такі складові: 1) канони апостолів; 2) канони вселенських соборів; 3) канони помісних соборів; 4) канони Отців.

Католицька традиція. Католицька церква претендує на статус найстарішої за всі інші безперервно функціонуючої правової системи у Західній Європі. Історію формування католицького канонічного права традиційно поділяють на чотири періоди: давнє право (*ius vetum*, до «Декрету» Граціана); нове право (*ius novum*, 1142–1348 рр.); найновіше право (*ius novissimum*, до 1917 р.); сучасне право.

Історію окремого формування католицької правової традиції зазвичай починають зі «Збірки Діонісія» («*Collectio Dionysiana*»), яку відносять до Діонісія Малого (*Dionysius Exiguus*, приблизно 470 р. – 544 р.). Ця збірка, що існувала у декількох списках (точніше, під цим ім'ям було декілька збірок), отримала широке розповсюдження у західній частині християнського світу. Загалом вони містили латинський переклад канонів III–V ст., деякі тлумачення священних текстів, канони карфагенської церкви та папські листи з часів папи Сиріція (384–399 рр.) до папи Анастасія II (приблизно 498 р.). Вплив цих збірок на західну церкву був дуже значним і помітно зростав у VII–VIII ст. У 774 р. папа Адріан відправив примірник такої збірки Карлу Великому, яка сьогодні відома як «Збірка Діонісія-Адріана» («*Collectio Dionysio-Hadriana*»). Існували також інші збірки канонічних норм, перекладених латиною або вже відразу написаних нею («*Corpus canonum Africano-Romanum*», «*Collectio canonum quadripartita*», «*Collectio canonum vetus Gallica*» тощо).

Другий етап (*ius novum*) починається з видання у XII ст. (найбільш імовірна дата – 1142 р.) монахом Граціаном із Болонського університету твору «Узгодження неузгодженостей канонів» («*Concordantia discordantium Canonum*»), якого зазвичай іменують «*Decretum Gratiani*». Ця збірка містить 3 848 розділів-канонів, які розміщені за тематичним принципом. Розбір кожної теми або питання-казуса здійснюється на широкому юридичному матеріалі, до якого входять: фрагменти Святого Письма, уривки з апостольських канонів та постанов вселенських і помісних соборів, цитати з творів Отців церкви, декреталії римських пап, витяги з літургічних книг Західної церкви. До цієї збірки увійшли, крім того, нормативні встановлення світської влади, а саме: уривки з кодексів римського права та з Вестготської правди, капітуляції Меровінгів та Каролінгів, церковні постанови германських імператорів Генріха Першого Птахолова й Оттона Першого.

У «Декреті» Граціан відмовився розглядати теологічні питання і переніс всю увагу виключно на правові аспекти церковного життя. Хоча сам «Декрет» офіційного статусу не мав, а лише самі канони, він отримав надзвичайне розповсюдження і багато коментарів. Каноністи-коментатори схвально сприйняли новий підхід, внаслідок чого у другій половині XII ст. це призвело до відокремленого викладу канонічного права від догматики.

У 1234 р. папа Григорій IX оприлюднив першу офіційну збірку канонів «*Decretalia Gregorii Noni*» (або «*Liber Extra*»). Потім були оприлюднені: «*Liber Sextus*» (1298 р.) папи Боніфація VIII; «*Clementines*» (1317 р.) Климента V, «*Extravagantes Joannis XXII*» і «*Extravagantes Communis*». Всі вони без винятку дотримувалися структури «Декретів Граціана» і разом склали «*Corpus Iuris*

Canonis», а подальші папські декреталії друкувалися окремими томами, які звалися «Bullaria». Цей «Corpus Iuris Canonis» у 1580 р. був схвалений папою Григорієм XIII і залишався у силі до 1918 р.

Третій етап (*ius novissimum*) тривав протягом майже 600 років, але найбільш значною його подією і найвищим досягненням стала розробка нової кодифікації канонічного права – «Codex Iuris Canonis». Цей Кодекс (зазвичай його позначають так – СІС 1917) було завершено у 1917 р., чинності він набув у 1918 р. До нього увійшло 2 414 канонів, згруповані у п'ять книг: 1) «Загальні норми»; 2) «Про особи» (має три частини – священство, монахи, миряни); 4) «Про речі»; 5) «Про процеси». Збірник представляє канонічне право як єдину систему, всі норми якого, старі чи нові, є повністю рівноправними. Створення цієї кодифікації було великим прогресом у розвитку канонічного права.

Однак із часом у цьому Кодексі виявилися певні недоліки, крім того, Другий Ватиканський Собор, або XXI Вселенський Собор Католицької церкви, який відбувся у 1962–1965 рр., визначив нові горизонти та шляхи розвитку католицької церкви, зокрема й її канонічного права. З огляду на це період після завершення СІС 1917 р. позначають як новий, сучасний етап у розвитку канонічного права. 25 січня 1983 р. папа Іван Павло II проголосив новий Кодекс канонічного права (СІС 1983). Робота над цим Кодексом тривала з 1965 р. Він містить 1 752 канони, розділені на сім книг: 1) «Про загальні норми»; 2) «Про Божий народ»; 3) «Про Церковне навчання»; 4) «Про Церковне завдання освячення»; 5) «Про тимчасові блага Церкви»; 6) «Про санкції у Церкві»; 7) «Про процеси». Окрім нової систематизації, цей Кодекс мав два важливих нововведення. Першим був принцип, відповідно до якого теологічна точність має перевагу над правовою точністю, другим – зміна основного суб'єкта права – ним став вважатися не священнослужитель, а віруючий (*christifidelis*). Одразу після проголошення СІС 1983 папа Іван Павло II заснував комісію для автентичної інтерпретації Кодексу, яка у 1988 р. була перейменована на «Папську Раду для тлумачення законодавчих текстів».

СІС 1983 є дійсним тільки для католицької церкви латинського обряду, для східних католицьких церков у 1990 р. був проголошений «Кодекс канонів Східних Католицьких Церков» («Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium», ССЕО). Він складається із 1 546 канонів, які розділені на 30 титулів. Робота над цим Кодексом тривала з кінця 20-х років минулого століття. Східні католицькі церкви охоплюють понад 15 млн віруючих і розподілені на п'ять традицій, які включають 23 церкви: 1) Олександрійська (Коптська, Ефіопська церкви); 2) Антіохійська (Сирійська, Маронітська, Сиро-маланкарська); 3) Вірменська (Вірменська); 4) Халдейська (Халдейська, Сиро-малабарська); 4) Константинопольська (Албанська, Білоруська, Болгарська, Грецька, Італо-Албанська, Македонська, Мелхітська, Мукачівська греко-католицька єпархія, Російська, Румунська, Русинська, Словацька, Угорська, Українська, Хорватська). Кодекс канонів Східних Католицьких Церков приділяє велику увагу партикулярному праву кожної з окремих церков, містить у собі посилання на нього для подальшого уточнення норми відносно певних справ, а у деяких окремих випадках дає змогу модифікувати норми права, які містяться у ньому. Українська Греко-католицька церква також керується у своїй діяльності ССЕО.

Канонічне право католицької церкви є повністю розвинутою правовою системою, що має всі необхідні елементи: суди, суддів та адвокатів, артикульований кодекс, принципи правового тлумачення, примусові стягнення тощо. Водночас слід визнати, що вказана організаційна система канонічного права у більшості світських юрисдикцій не має достатньої громадсько-примусової сили і через це її повноваження ефективно працюють лише у межах релігійного життя та функціонування Церкви.

Православна традиція. Розвиток канонічного права у Східній частині Римської імперії органічно продовжував традицію канонічного права давньої церкви. *Corpus canonicum* і Нікейський корпус, який був у його основі, довгий час не мали офіційного статуту, але його рецепція на Сході була швидкою і повною. У цьому аспекті історія візантійського канонічного права може розглядатись як історія розповсюдження і розвитку цієї збірки. Про його визнання свідчить, зокрема, те, що вже на IV Вселенському соборі у Халкідоні (451 р.) офіційна імперська рада посилається на нього. На цьому ж соборі були прийняті нові канони, один із яких підтвердив рішення II Вселенського собору (381 р.) про першість честі константинопольського єпископа щодо єпископа римського, «тому що місто це є новий Рим». Це було важливе рішення, бо пов'язало церковно-адміністративне положення єпископської кафедри з політично-державним становищем міста. Свою чинність воно зберігає й дотепер, але має різні тлумачення, і сьогодні є предметом суперечок між Константинопольським і Московським патріархами.

Показово, що від середини V ст. та приблизно до VII ст. канонічне законодавство на Сході імперії майже зникає, натомість значно зростає роль світського церковного законодавства, і це змушує авторів канонічних збірників більше уваги приділяти систематизації матеріалу. Саме державне законодавство стосовно питань церковного життя у цей час починає займати центральне місце у церковних збірниках права.

Державне законодавство з церковних справ з'являється ще у V ст. Вже у «Кодексі Феодосія» (438 р.), першій офіційній збірці законів Римської імперії, шістнадцята книга була присвячена церковним питанням. У Кодифікації Юстиніана (529–534 рр.) справам церкви були присвячені перші тринадцять титулів першої книги Кодексу («*Codex constitutionum*»), а також деякі з його Новел («*Nouvellae constitutiones*»). Законодавчі норми церковного життя регламентують також інші світські правові імператорські збірки Візантійської імперії – «Еклога» (перша половина VIII ст.), «Прохірон» (879 р.), «Епанагога» (між 884 і 886 рр.) і «Василікі» (кінець IX ст.). Крім того, стосовно окремих питань імператори оприлюднювали так звані «новели».

У другій половині VI ст. зроблена нова спроба систематизації канонічного права. Це – так звана «Синагога» (тобто «Звід») церковних канонів, розділених на 50 титулів, котру склав Іван Схоластик. Систематизація канонів у цій збірці здійснювалася відповідно до структури церковної ієрархії, де під кожним титулом (тематичні розділи) вибудовували такий порядок викладу матеріалу: канони апостолів (85); канони соборів (224); канони Василя Великого (68). Деякі канони, взяті з указаних джерел, були розподілені по різних «титулах», відповідно до певної тематики. Посилань на інші канони не було. Загалом у цій збірці збе-

рігалася структура «Corpus canonicum» із деякими змінами, а саме: пролог(и), тематичний індекс, основний корпус, додатки. Ця збірка мала суттєве значення для слов'янського світу, оскільки після її перекладу у IX ст. слов'янською мовою вона стала базовою для компіляції канонічного права Мефодієм.

В останні десятиріччя VI ст. було складено ще одну збірку – «Синтагма канонів 14 титулів», яка була значно більшою за обсягом й організована за іншим принципом. Чотирнадцять титулів мали свій загальний тематичний напрям, кожен із яких був розподілений на глави. Крім того, вона містила посилання на інші канони, які були означені за їхнім походженням. До її складу входили, разом із традиційними, ще й канони африканських помісних соборів та канони інших, окрім Василя Великого, Отців церкви. Найбільш імовірно, що збірку було складено у Константинополі. До нас текст не дійшов, але частково зберігся у «Номоканоні 14 титулів», для якого вона стала основою.

Приблизно у той же час, наприкінці VI ст., було складено два найбільш важливих і видатних збірника візантійського канонічного права – «Номоканон 50 титулів» і «Номоканон 14 титулів». Перший було створено раніше на основі «Синагоги 50 титулів» в Антіохії, другий – вже на початку VII ст. (між 612 р. і 619 р.) у Константинополі на основі «Синтагми». Ці збірки поєднували у своєму змісті церковні канони і державні закони (номоси) стосовно церковних справ, тому пізніше, з XI ст., їх стали назвати «номоканони». Поступово цей термін набув такого розповсюдження, що його стали використовувати і для збірників тільки церковних канонів.

«Номоканон 14 титулів» був значно повніший за змістом, ніж будь-яка інша збірка. Виражає майстерність, з якою його укладач (серед дослідників немає згоди стосовно авторства) володіє цим величезним матеріалом. Ця збірка стала найзнаменитішою та історично найбільш важливою подією у візантійському канонічному праві.

«Номоканон» складається із передмови та двох частин. Перша частина має назву «Номоканон» і містить чотирнадцять розділів, котрі розбиті на глави. Стосовно кожного питання наведено як церковні канони, так і світські закони. Друга частина «Синтагма» складена з власне церковних канонів у хронологічному порядку. Другу редакцію «Номоканона», котра дійшла до нас у декількох ізводах, було скомпоновано у 883 р. Цей текст можна вважати вершиною і завершенням формування канонічного права Візантії, бо жоден із церковних законів після цього не був визнаний як канон. На соборі у Константинополі 920 р. «Номоканон у 14 титулах» було затверджено як загальнообов'язковий для православної церкви.

Хоча церковна, і, тим паче, державна законотворчість тривала і далі, але після IX ст. нові закони вже ніколи не набували статусу законів канонічного права.

Важливою віхою у розвитку східного канонічного права була поява коментарів до канонічного права як результату діяльності трьох найбільш видатних коментаторів XII ст. – І. Зонари, О. Аристіна і Ф. Вальсамона. Найбільш відомим є коментар О. Аристіна, а саме його тлумачення скороченого викладу канонічного права – «Синописис». Він став основою для «Кормчої книги». І. Зонарі належить історичне, догматичне і практичне тлумачення «Синтагми» – другої частини «Номоканону». Ф. Вальсамон, авторитетніший із коментаторів, запро-

понував коментар до усього «Номоканону 14 титулів». Церква надала авторитет цим коментаторам і їхні тексти стали органічною частиною канонічного кодексу православної церкви.

У XIV ст. з'являються практичні посібники з канонічного права, найбільш відомим із яких була «Алфавітна Синтагма» (1335 р.) Матфея Властаря, у якій предмети регулювання розташовані згідно з грецьким алфавітом. Цей практичний довідник завдяки своїй компактності та зручності швидко став найбільш розповсюдженим «путівником» по канонічному праву.

«Номоканон у 14 титулах» також ліг в основу канонічного збірника новітнього часу – «Підаліона» («Кормча»), якого на межі XVIII–XIX ст. склали афонські монахи Никодим Святогорець та Агапій. Його було надруковано у Лейпцигу в 1800 р., після чого багато разів передруковано. Ще раніше, у 1789 р., у Венеції була надрукована «Екзомологитарія» того ж Никодима Святогорця, котра стала загальноприйнятим керівництвом для духовників у Греції. У 1852–1859 рр. в Афінах вийшла друком шеститомна «Синтагма божественних та святих канонів», до складу якої увійшли «Номоканон у 14 титулах», «Синтагма» М. Властаря, тлумачення І. Зонари, О. Аристіна і Ф. Вальсамона, а також пізніші акти Константинопольської патріархії. Це видання і досі залишається найбільш повною збіркою канонів і церковних законоположень грецькою мовою.

Джерелом канонічного права для слов'янських православних церков було канонічне право Візантії, яке вони сприймали безпосередньо або через посередників, через механізми прямого використання або різних форм рецепції, і, на основі загальних принципів православного віросповідання, додавали до нього й свої власні норми.

Перша візантійська збірка канонічного права була перекладена слов'янською мовою у IX ст. Це був «Номоканон у 50 титулах» І. Схоластика, переклад якого традиція відносить до діяльності Мефодія. Він дійшов до нас у списку так званого «Устюзького» рукопису XVIII ст. Перший переклад візантійського «Номоканона у 14 титулах» було зроблено або на початку (С. Троїцький), або наприкінці X ст. (О. Соболевський) у Болгарії, звідки він і прийшов на Русь (так звана «Єфремівська Кормча»).

Виключно важливою для всіх слов'янських церков була «Кормча книга» Сави Сербського (початок XIII ст.), до якої він включив передмови і систематичний вказівник канонів із «Номоканону у 14 титулах», «Синопис» Стефана Ефеського з тлумаченнями О. Аристіна та деякі інші джерела. Ця збірка довгий час у Сербії була головним джерелом не тільки церковного, а й державного права. Звідти вона поширилася на Болгарію, а у 1262 р. список «Кормчої» було привезено до Русі, де на її основі виникло два фамільних (що походять від одного оригіналу) списки: рязанський та софійський. В основу першого було покладено саме переклад Сави Сербського, тоді як софійський варіант мал за висхідний текст перший слов'янський переклад «Номоканону у 14 титулах», виконаний у Болгарії на межі IX–X ст., хоча й тут вплив сербського тексту також є досить відчутним. Їхня відмінність, окрім того, полягала у тому, що софійська «фамілія» (група) списків «Кормчої» як доповнення містила правові тексти руського походження, чого майже ніколи не траплялося у текстах рязанської гілки.

Серед інших текстів із канонічного права на Русі отримав розповсюдження «Номоканон», збірка грецького походження, що виникла не раніше середини XIV ст., а на Русі стала відомою з початку XV ст. Іноді її розміщували у кінці Великого Требника як певний додаток до нього. На відміну від оригіналу, це був скорочений звіт норм канонічного кодексу, що отримало відображення у самій його назві: «Номоканон, сиріч Законоправильник, маючи Правила, за скорочення, Святих Апостолів, Василя Великого та Святих Соборів».

Перше видання цього «Номоканону» («Законоправильнику») було надруковано у Києво-Печерській Лаврі в 1620 р. із передмовою П. Беринди, який, крім того, вніс до нього декотрі місця з французького видання Леунклавія «Ius graeco-romanum» («Греко-римське право») 1596 р., яке у православному світі отримало назву «Арменопул» (містило скорочений звіт канонів К. Арменопула). Невдовзі, у 1624 р., вийшло друком друге видання, яке було здійснене З. Копистенським, а згодом, у 1629 р. – і третє, з передмовою тодішнього архімандрита П. Могили. Таке часте видання збірки свідчить про її затребуваність для церковного життя, підтвердженням чого стало перевидання останнього, могилянського видання, у Львові в 1646 р., вже з передмовою місцевого єпископа А. Желіборського. У Москві «Номоканон» вперше надруковано у 1639 р. за другим київським виданням, але не окремо, а як додаток до «Требника». У 1651 р. вийшло друге його видання, а у 1658 р., за патріарха Никона, – й третє, вже значно виправлене.

Патріарх Никон робив суттєві виправлення і при виданні інших збірок. Так, вперше друкуючи у Москві у 1650 р. «Кормчу книгу», основою якої була рязанська редакція, він виправив у ній значну частину тексту і додав до нього суттєві додатки. Ця «Кормча» складається із двох частин, перша з яких містить «Синопис» із тлумаченнями О. Аристіна, І. Зонари та ще одного невідомого коментатора, а також додатки; основний зміст другої частини становлять переважно закони Римських імператорів. Ця Никонівська редакція «Кормчої» була знову видана з незначними змінами Святим Синодом у 1787 р. Доволі часті її перевидання тривали до 1839 р., і весь цей час «Кормча книга» залишалася головним джерелом канонічного права. Щоправда, канони у ній наводилися у скороченій формі (як у «Синопису»), а їхній переклад на старослов'янську багато в чому залишався незрозумілим і неточним.

Все це змусило православну церкву Російської імперії підготувати нове видання, по-перше, повного грецького тексту канонів, по-друге, їхнього більш досконалого перекладу, що надавався паралельно. Таке видання було здійснене у 1839 р. й отримало назву «Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих Отців». Проте, оскільки до неї увійшов лише основний канонічний корпус, тоді як багато іншого правового матеріалу до цього видання не потрапило, то традиційна та добре вивчена «Кормча» все ж залишається частиною чинного у церкві права дотепер.

Ще одним джерелом канонічного права Руської православної церкви були законодавчі норми світської влади стосовно церковних справ – від перших княжих указів періоду Київської Русі до рішень обер-прокурорів Святого Синоду у XIX ст. До цього ж матеріал канонічного права у різні часи доповнювався рішеннями помісних соборів (наприклад, такими як рішення собору 1551 р., відомого як «Стоглав», або «Соборне Укладення» собору 1648–1649 рр.). Ці дві

гілки джерел канонічного права – світську владу і церкву – не завжди вдається легко розділити, хоча створені ними норми залежно від часу й обставин створення, а також потреб сучасності, мають різний авторитет. Прикладом цього може бути «Регламент, або Устав Духовної Колегії» (зазвичай просто «Духовний регламент»), складений Ф. Прокоповичем, підписаний Освяченим Собором і Петром I та надрукований у 1721 р. Довгий час (у період так званої «синодальної епохи» в історії руської церкви) він існував як найважливіший церковно-правовий документ, а нині може вважатися лише пам'яткою права.

У 1879 р. було розпочато видання «Повної збірки постанов і розпоряджень по Відомству Православного Сповідання Російської Імперії» і до 1917 р. вийшло друком десять томів, що охоплювали період від часів Петра I до Єлизавети Петрівни. Для Російської православної церкви особливу вагомість на сьогодні мають акти Помісного собору 1917–1918 рр., а також Помісного собору 1990 р., на якому, серед інших, було прийнято рішення про надання Українській православній церкві незалежності та самостійності у її управлінні при зберіганні юрисдикційного та сестринського зв'язку з Московською Патріархією. На Архієрейському соборі 2000 р. був прийнятий «Устав Руської Православної Церкви».

Таким чином, канонічне право православної традиції складається із декількох різних за значущістю складових. Ядром цієї правової традиції є, безумовно, канонічний кодекс Вселенської православної церкви – правила Святих Апостолів, Соборів і Святих Отців, котрі включені у «Номоканон у 14 титулах», «Пиндаліон», «Афінську синтагму», а слов'янською – у «Книгу правил». Ці правила не можуть бути переглянуті, або скасовані як такі, що втратили силу. Для кожної окремої церкви другими за значенням вважаються ті церковно-юридичні джерела, в яких, зазвичай, регламентується устрій та управління Церквою, а також характер її ставлення до держави. Хоча ця традиція досить давня і складається із величезного за обсягом матеріалу, її правова систематизація вкрай далека від нормативних вимог, які прийняті сьогодні у правовій науці. Нормативна база православної Церкви натеper жодним чином поки що не відповідає критеріям завершеної та цілісної правової системи.

Місце канонічного права у сучасному світі. Західне канонічне право справило значний вплив майже на всі національні європейські системи права, а опосередковано також на системи права США, Канади, Австралії та Латинської Америки. Значна кількість сучасних правових інститутів сформувались як втілення ідей та принципів канонічного права. Поряд із цим у сучасному світі більшість країн, у яких діяли або діють значні християнські громади, проголосили принцип відокремлення церкви від держави. Канонічне право залишилося панівною системою лише Ватикану. Деякі держави проголошують християнство панівною релігією (наприклад, таке положення існує у Конституції Греції), але канонічне право у таких країнах виконує роль найімовірніше ідеології, а норми східно-канонічного права стосуються переважно кола церковнослужителів. Сьогодні лише декілька держав у світі визнають чинність норм канонічного права на своїй території.

КАНОНІЧНЕ (ЦЕРКОВНЕ) ПРАВО II – наукова (теологічна) та академічна дисципліна, предметом якої є канонічне право (у першому значенні).

Предметом канонічного права як академічної дисципліни є існуюче церковне законодавство, принципи його формування і функціонування, а також історія та галузі використання.

Найбільш імовірно, що у Візантії канонічне право вивчалось у межах загальної юриспруденції і як окрема навчальна дисципліна не існувало. У Західній Європі канонічне право як окрема академічна дисципліна існує з XII ст., коли у католицькій християнській традиції відбулося відокремлення каноніки від догматики (середина XII ст.). На думку багатьох дослідників, однією з причин цього було видання «Декретів Граціана», де це відокремлення було чітко позначене. Ця збірка, по-перше, змінила методологію дослідження права, перейшовши від вивчення авторитетів до використання методу діалектичного розуму, по-друге, вона ініціювала виникнення значної кількості коментаторської літератури, засвоєння якої дало змогу учням і послідовникам Граціана використовувати методологію легістів і дослідників римського права. Відтоді канонічне право як окрему дисципліну викладають майже у кожному університеті Західної Європи, а також у деяких юридичних школах.

Відповідно до становлення канонічного права як окремої навчальної дисципліни та спеціалізованої наукової галузі права й теології, сьогодні в Західній Європі існують наукові ступені з канонічного права (бакалавр канонічного права, ліценціат канонічного права, доктор канонічного права). Водночас через спеціалізований характер цієї дисципліни необхідною умовою для її вивчення та дослідження проблематики з метою отримання ступеня з канонічного права є попереднє здобуття наукового ступеня відповідного рівня з цивільного права або теології.

У православній традиції канонічне право як окрема дисципліна виникає значно пізніше. В Україні канонічне право викладалось у межах теологічної освіти у братських школах та академіях з кінця XVI ст., але воно не мало статусу окремої навчальної дисципліни. У Російській імперії її викладання починається ще пізніше, наприкінці XVIII ст., у Слов'яно-греко-латинській академії у вигляді читання і пояснення «Кормчої книги». З 1835 р. було введено викладання канонічного права на юридичних факультетах, але оскільки ця дисципліна мала переважно богословський характер, то це перешкоджало її інтеграції у систему юридичних наук. З початку 20-х років минулого століття існування цієї дисципліни в СРСР було припинено, але значна кількість фахівців, що емігрували, продовжили її викладання за кордоном (наприклад, на Руському юридичному факультеті Празького університету курс із канонічного права читали С. Булгаков, Г. Флоровський; у Свято-Сергіївському Православному Інституті в Парижі – М. Афанасьєв, С. Троїцький). У 1945–1946 рр. у духовних школах Москви та Ленінграду відновлюється викладання канонічного (церковного) права, пізніше ця дисципліна також починає вивчатися у відповідних навчальних закладах у Києві та Одесі. І хоча після 1990 р. канонічне право у всіх християнських навчальних закладах на теренах СРСР стає нормативною дисципліною, однак ця дисципліна ще й досі залишається поза межами загальної юридичної науки.

Православна церква розглядає терміни «канонічне право» (*ius canonicum*) і «церковне право» (*ius ecclesiasticum*) як синоніми (О. Павлов, В. Ципін, М. Вар'яс), надаючи, однак, перевагу другому терміну. У західній юридичній літературі канонічне та церковне право розглядаються зазвичай як різні дис-

ципліни, хоча побудовані вони за однаковими принципами. Термін «канонічне право» використовується для позначення дисципліни, яка вивчає канони Давньої Церкви, а також папські декреталії, які увійшли до «Корпусу канонічного права» («Corpus juris canonici») 1580 р. Церковним правом називають дисципліну, яка досліджує правові акти, котрі регулюють внутрішнє церковне життя, серед яких є як давні канони, так і церковні встановлення більш пізньої доби, а також закони, що були видані державною владою, традиційні практики та звичаї. Можна сказати, що канонічне право – це право, яке впроваджувалося Церквою від епохи Вселенських соборів і до кінця Середньовіччя, незалежно від того, стосується воно церковних чи світських справ. Церковне ж право – це право, яке стосується життя церкви незалежно від законодавця.

Основна увага західної каноніки спрямована на подолання дистанції між принципом віри в Ісуса Христа і примусовим характером права, інакше кажучи, між любов'ю (*caritas*) і правом (*ius*). Це подолання може бути здійснене шляхом залучення природного права, але таке залучення повинно також бути обґрунтованим. Відоме рішення цієї проблеми було запропоноване Т. Аквінським, відповідно до якого існує чіткий зв'язок між Вічним Законом, його «проекцією» людям – Божим Законом, і природним законом, на основі якого створюється людський закон. Відповідно, правом є ні що інше, як «*rationis ordinatio ad bonum commune, ab eo qui curam communitatis habet, promulgata*» («розпорядження розуму для спільного добра, проголошеного тим, хто уповноважений піклуватися даною спільнотою») («Сума теології», I-II, q.90, a.4.). У подальшому Ф. Суарес взагалі ототожнив ці види права: «*Ius divinum, sive naturale, sive positivum*» («право боже, або природне, або позитивне»), і ця формула увійшла до «Кодексу канонічного права» 1917 р. (СІС 1917, кан. 27, § 1).

Втім, таке розв'язання вказаної проблеми не було остаточним. Основним завданням усіх чотирьох етапів розвитку канонічного права (*ius vetum, ius novum, ius novissimum, сучасне право*) у всі часи залишався пошук узгодження принципів Євангелія та принципів закону. Численні канонічні школи й окремі канони вже у ХХ ст. пропонували свої підходи до розв'язання цієї проблеми, зокрема, на основі поняття «благодать» (Г. Зоенген), через тлумачення поняття «есхатології» (К. Ранер), на підставі концепції «первинного правового устрою» (італійська світська школа каноністики), шляхом введення категорії «Божий народ» (Наварська школа) або, зрештою, через тлумачення таїнства і слова як елементів правової структури Церкви (К. Моерсдорф) тощо. Водночас вирішувалося питання стосовно статусу каноністики. Відповідно, її розглядали або як юридичну науку з юридичним методом (С. Фюрст, Й. Гервада), або як теологічну науку з теологічним методом (Е. Корессо), або як теологічну науку з юридичним методом (К. Моерсдорф). Ні Другий Ватиканський собор, ні видання СІС 1983 чи ССЕО 1990 внаслідок дотримання ними принципу переваги теологічної точності над точністю правовою не дали відповіді на всі ці питання, оскільки вони так і не запропонували офіційного визначення канонічного закону.

Православне канонічне право як академічна дисципліна з середини ХІХ ст. розвивалося переважно в академіях Східної та Південної Європи. Цей розвиток здійснювався під сильним впливом континентальних систем права, тому в ньому переважала тенденція трактувати православне церковне право у категоріях і термінах тогочасної західної формальної правової теорії. Основу цієї традиції

становлять «керівництва», які тлумачать традиційні тексти через абстрактну термінологію прав, обов'язків і повноважень. Цей напрям трактував канонічне право як «правову науку» і додавав до традиційних православних текстів понятійного і ціннісного апарату формально-позитивістської правової культури.

Наприкінці першої половини ХХ ст. виникла інша традиція розуміння канонічного права, доволі розпливчата та неформалізована, яка різко протистояла попередній традиції. Вона робила наголос на чуттєвості і намагалася переконливо довести, що православне канонічне право не слід розуміти в юридичних або правових категоріях. Відповідно до такого погляду, канони, оскільки вони є цілком відмінними від будь-яких інших типів права, слід розуміти як вираження глибинних метафізичних реальностей. Цей погляд відстоювали видатні богослови православ'я – М. Афанасьєв, Д. Еріксон, П. Євдокимов, Н. Лоський, І. Мейєндорф, Х. Яннарас та ін. Відповідно до їхніх поглядів попередня традиція розглядала правову теорію православ'я як недосконалу спробу досягти європейської правової науки ХІХ ст., тоді як на неї слід дивитись як на складовий елемент узагальненої пастирської практики. Вони артикулювали свої аргументи на користь цієї думки за допомогою різних категорій та термінів: «канонічна свідомість» (М. Афанасьєв), «правосуддя Святого Духа» (І. Мейєндорф), правила екзистенціалістської свободи (Х. Яннарас), «до-костянтинівська поза-правова правова чистота» (Д. Еріксон).

Цих богословів, або, принаймні, деяких із них, релігієзнавці намагаються об'єднати у напрям «неопатристики», який набуває у сучасному православ'ї все більшої ваги. Це веде до того, що сучасна православна канонічна теорія опиняється перед проблемою вибору між альтернативами – або визнати церковне право у правових категоріях ХІХ ст., або взагалі не визнавати його правом. Ситуація ускладнюється тим фактом, що у сучасній православній церкві відсутній орган, який мав би повноваження визначити головний напрям розвитку як самої церковної догматики, так і канонічного права для всіх православних церков.

Джерела: 1. *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская Кормчая в XIV титулах без толкования. Ч. 1. СПб., 1906; 2. *Бенешевич В. Н.* Синагога в 50 титулах и другие юридические сборники Иоанна Схоластика. СПб., 1914; 3. *Кодекс канонического права.* Codex iuris canonici. М., 2007; 4. *Книга правил святых апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святых Отців.* К., 2008.

Літ.: 1. *Mörsdorf K.* Schriften zum kanonischen Recht. Paderborn, 1989; 2. *Джероза Л.* Церковне право. Львів, 2001; 3. *Протоіерей В. Цыпин.* Курс церковного права. Клин, 2004; 4. *Жилюк С. І., Ішук О. В., Якубович М. М.* Канонічне право: навчальний посібник. Острог, 2009; 5. *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500.* The Catholic University of America Press, 2012.

Sources: 1. *Beneshevich V. N.* Drevneslavjanskaya Kormchaya v XIV titulakh bez tolkovaniya. Ch. 1. SPb., 1906 [Beneshevich V. N. Ancient Slavic Helmsman in XIV titles without interpretation. Part 1. St. Petersburg, 1906]; 2. *Beneshevich V. N.* Sinagoga v 50 titulakh i drugiye yuridicheskiye sborniki Ioanna Skholastika. SPb., 1914 [Beneshevich V. N. Synagogue in 50 titles and other juridical collections of John Scholastic. St. Petersburg, 1914]; 3. *Kodeks kanonicheskogo prava.* Codex iuris canonici. Moskva, 2007 [Code of Canon Law. Codex iuris canonici. Moscow, 2007]; 4. *Kniga pravil svyatikh*

apostolív, Vselens'kikh í Pomísnikh Soborív í svyatikh Ottsív. Kyiv, 2008 [The book of the rules of the Holy Apostles, the Universal and the Councils of Saints and Saints Ottsiv. Kyiv, 2008].

Lit.: 1. Mörsdorf K. Schriften zum kanonischen Recht. Paderborn, 1989 [Mörsdorf K. Writings on canon law. Paderborn, 1989]; 2. Dzheroza L. Tserkovne pravo. Lvív, 2001 [Jeroza L. Church right. Lviv, 2001]; 3. Protoiyerey V. Tsy-pin. Kurs tserkovnogo prava. Klin, 2004 [Archpriest V. Tsy-pin. The course of church law. Klin, 2004]; 4. Zhilyuk S. Í., Íshchuk O. V., Yakubovich M. M. Kanoníchné pravo: navchalniy posíbnik. Ostrog, 2009 [Zhilyuk S. I., Ishchuk O. V., Yakubovich M. M. Canonical Law: a manual. Ostrog, 2009]; 5. The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500. The Catholic University of America Press, 2012.

Шевцов С. П. Канонічне (церковне) право

Анотація. Стаття присвячена розкриттю поняття «канонічне право» і складається із двох частин. У першій частині це поняття розкрито з погляду об'єднаних у ньому правових норм; надано загальне визначення і позначені основні характеристики церковної правової системи. За врахуванням того, що зміст поняття змінювався із часом і відрізнявся у різних конфесіях, наведено загальний нарис формування церковних норм від раннього християнства до сучасного стану католицької і православної гілок християнської церкви. Друга частина спрямована на розкриття цього поняття з погляду його змісту як навчальної та наукової дисципліни, а також основних стратегій інтерпретації.

Ключові слова: право канонічне, право церковне, норма, церква, канон, правило, закон, християнство, католицизм, православ'я.

Шевцов С. П. Каноническое (церковное) право

Аннотация. Статья посвящена раскрытию понятия «каноническое право» и состоит из двух частей. В первой части данное понятие раскрыто с точки зрения объединенных в нем правовых норм; дано общее определение и обозначены основные характеристики рассматриваемой правовой системы. В силу того, что содержание понятия и входящие в него нормы менялись с течением времени и отличаются в различных конфессиях, приведен общий очерк формирования церковных норм от раннего христианства до современного состояния католической и православной ветвей христианской церкви. Вторая часть статьи направлена на раскрытие данного понятия в плане его содержания как учебной и научной дисциплины, а также основных стратегий интерпретации.

Ключевые слова: право каноническое, право церковное, норма, церковь, канон, правило, закон, христианство, католицизм, православие.

Shevtsov S. Canon Law

Summary. The article is devoted to the concept of «canon law» and consists of two parts. In the first one this concept is disclosed from the point of view of the legal norms incorporated in it, a general definition is given and its main characteristics are indicated. Due to the fact that the content of this concept has changed over time and differs in different faiths, the article gives a general outline of the formation of church norms from early Christianity to the current state of the Catholic and Orthodox branches of the Christian church. The second part of the article is aimed at the disclosure of this concept in terms of its content as an academic and scientific discipline, as well as basic interpretation strategies.

Key words: Canon law, church law, norm, church, canon, rule, law, Christianity, Catholicism, Orthodoxy.